

С. П. РУДА, д-р іст. наук, проф., Київський мистецький ін-т художнього моделювання та дизайну

ТВОРЧЕ ЄДНАННЯ ПРОФЕСОРІВ-ПРИРОДНИЧНИКІВ ТА МЕДИКІВ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПІД ЕГІДОЮ ФІЗИКО-МЕДИЧНОГО ТОВАРИСТВА

В роботі висвітлено історію заснування та діяльності Київського фізико-медичного товариства (1897-1915), яке об'єднало під егідою незалежної наукової асоціації професорів фізико-математичного та медичного факультетів.

Показано, що ще на початку XIX століття при Московському університеті існувала аналогічна організація, яка теж сприяла укріпленню творчого союзу медицини та природознавства.

The article shows the history of foundation and activity of Kyiv physical and medical society (1897-1915), which was united under the aegis of independent science association of professors of physico-mathematical and medical faculties.

It is accentuated, that the similar organisation was in existence at Moscow University as far back as beginning of XIX century. It contributed to strengthening of creative union between medicine and natural science too.

XIX століття справедливо називають “золотим століттям” вітчизняного природознавства. В цей період у найбільших містах України відкрилися університети, що стали справжніми центрами науки та освіти. Проте жорсткий контроль з боку Російської держави, метою якого була примусова ідеологізація професорського та студентського складу, стримував вільний розвиток наукової думки [1]. Альтернативою цьому стали асоціації вчених, що практично не залежали від державного фінансування і мали змогу самостійно планувати тематику своїх досліджень.

Перший університет на теренах України відкрився у 1805 р. у Харкові [2]. Університетським статутом 1804 р. передбачалася організація вчених товариств при університетах: “К особливому достоинству университета отнесётся составление в недре оного учёных обществ, как упражняющихся в словесности российской и древней, так и занимающихся распространением наук опытных и точных, основанных на достоверных началах» [3, с. 209]. У 1912 р. професори Харківського університету Д. Х. Роммель та О. І. Стойкович склали статут “Товариства наук“, в якому зазначалося: “Учреждение общества наук при Императорском Харьковском университете имеет предметом своим распространение наук и знаний, как чрез учёные изыскания, так и чрез издание в свет общепользных сочинений”. Це перше університетське наукове товариство України існувало недовго – з 1813 по 1829 рр. [4], але відіграло певну роль у розвитку вітчизняної науки, ставши прообразом майбутніх крупних неформальних об'єднань вчених.

Подальший поступ у створенні мережі наукових товариств при університетах України пов'язаний з I з'їздом російських природознавців, що відбувся в кінці грудня 1867 – на початку січня 1868 рр. у Санкт-Петербурзі. 2 січня 1868 р., виступаючи на засіданні секції зоології, професор К. Ф. Кесслер запропонував заснувати при університетах Російської імперії наукові товариства природознавців. Його пропозиція отримала одностайне схвалення присутніх на пленарному засіданні 4 січня 1868 р. Офіційний дозвіл на заснування товариств було отримано 22 лютого 1868 р. за підписом Олександра II, і впродовж січня-травня цього ж року товариства природознавців почали функціонувати при Петербурзькому, Київському, Казанському, Харківському та Новоросійському університетах [5].

Матеріали, пов'язані з діяльністю наукових товариств природознавчого профілю, складають чималу цінність для істориків науки. Починаючи з 80-х – 90-х рр. XX століття вітчизняні дослідники почали активно приділяти увагу неформальним науковим об'єднанням, створеним при університетах України у другій половині XIX століття: Київському [6], Харківському [7] та Новоросійському [8] товариствам природознавців. Засновниками названих товариств виступали професори фізико-математичного факультету відповідних університетів. Творча свобода, широкі неформальні зв'язки, підтримка з боку наукової спільноти сприяли успішній роботі товариств природознавців. Їх активність проявлялася у науковій, науково-практичній, науково-організаційній та просвітницькій сферах, ними видано десятки томів цінних праць: монографій, статей, протоколів засідань тощо. В надрах товариств природознавців зароджувалися оригінальні ідеї, втілення яких давало цінні результати. Однією з таких здійснених ідей стало заснування при Київському університеті Фізико-медичного товариства, історія якого теж заслуговує на увагу дослідників.

Слід зауважити, що прецедент існування при університеті фізико-медичного товариства вже мав місце на території Російської імперії. За університетським статутом 1804 р., що санкціонував створення наукових товариств, при Московському університеті вирішено було відкрити Товариство медичних та фізичних наук. 27 вересня 1804 р. попечитель університету Михайло Микитович Муравйов сповістив про схвалення імператором статуту товариства під назвою “Товариство змагання лікарських та фізичних наук” (з 1845 р. Товариство фізико-медичних наук). Він закликав професорів природничих та медичних наук “...войти в сношение как между собою, так и с другими учёными лицами отечественными и иностранными, ...чтобы возбудить любовь к наукам, питать и подкреплять рвение к занятиям ими, и распространять сведения о полезных предметах по всей России” [9, с. 3]. Серед членів Товариства були ординарні, екстраординарні, іногородні, іноземні та почесні. Ординарними стали професори медичних та природничих наук Московського університету,

штадт-фізик, головні лікарі московських лікарень та відомі лікарі-практики; екстраординарними – ад'юнкти університету; іногородні – лейб-медики, академіки та професори інших університетів; іноземними – відомі вчені з інших країн; серед почесних були міністр народної освіти, президент Академії наук та інші державні діячі, що сприяли освіті. На засіданнях могли бути присутніми студенти [10].

Діяльність Товариства була спрямована переважно на розвиток медичних знань. Першим його президентом став Ф. Ф. Керестурі, заслужений професор анатомії та хірургії. Після нього цю посаду обійняв В. М. Ріхтер, який створив відому працю “История медицины в России” [11]. У 1808 р. Товариством був виданий “Медико-физический журнал” – перший науковий медичний журнал в Росії [12], а з 1873 р. почало виходити періодичне видання Товариства – газета “Московский врачебный вестник”. Президентом на той час був О. Є. Евеніус – головний лікар Миської лікарні та інспектор з медичної частини при установах імператриці Марії. Джерелом фінансування Товариства були членські внески та гроші, отримані від новообраних членів за дипломи [13].

Причини, що призвели до створення Фізико-медичного товариства в Києві, впливають з промови професора М. І. Стуковенкова, виголошеної в день урочистого відкриття товариства 2 березня 1897 р., в якій він сказав: “...Желательно сейчас возникновение учреждения, долженствующего иметь серьёзное значение в стремлении к прогрессивному развитию медицинских знаний в тесной, непосредственной связи с естествознанием... Своим возникновением Физико-медицинское общество пополняет пробел, существовавший до нашего времени. Так, члены каждого факультета университетов вообще, и в Киеве в частности, ради насущной потребности в научном общении между собою, учреждали соответствующие общества в непосредственной связи с университетом... Один лишь Медицинский факультет, несмотря на своё более чем 50-летнее существование, не имеет своего общества. Такая аномалия отчасти объясняется тем, что в Киеве существовало и существует по настоящее время медицинское Общество киевских врачей... Соединяя в своей среде большинство многочисленных врачей г. Киева и удовлетворяя вполне своей задаче служить целям практической медицины и общения врачей вообще, оно не могло отвечать требованиям Академического общества. Настоятельная потребность в своём отдельном обществе стала осознаваться членами Медицинского факультета уже немалое число лет назад, усиливаясь всё более и более, по мере роста и развития медицины, идущей столь быстро вперёд за последние годы, и по мере закрепления связи медицины с естествознанием” [14].

Дійсно, ще у 1892 р. професори природничники та медики Київського університету визнали необхідність спільної праці в єдиному науковому угрупованні. 18 грудня 1892 р. розроблений з ініціативи П. І. Морозова

проект статуту майбутнього товариства і подання професорів фізико-математичного та медичного факультетів щодо необхідності заснування такої організації “для установления более тесных связей между наукою медициною и различными отраслями естественных наук“ були розглянуті Радою університету, яка подала прохання до Міністерства народної освіти про дозвіл заснування зазначеного товариства. Відомості про подальшу долю цього прохання зберігаються в матеріалах, що відклалися у Санкт-Петербурзі, у Центральному Державному історичному архіві Росії.

Перший документ цієї справи – лист попечителя Київського учбового округу від 8 лютого 1893 р. до міністра народної освіти з порадою відхилити прохання Київського університету: “В Киеве с давнего времени существует общество врачей (25-летний юбилей в истекшем году), причём имеет и полную возможность разрабатывать научные вопросы в связи с естествознанием, при содействии Киевского общества естествоиспытателей; поэтому образование нового медицинского общества, по мнению моему, не является действительной необходимостью“ [15]. Вчений комітет Міністерства народної освіти в засіданні 8 березня 1893 р. погодився з думкою попечителя Київського учбового округу, відмітивши також, що серед 18 професорів-засновників товариства є лише один представник фізико-математичного факультету – професор О. О. Коротнєв. Міністр народної освіти, розглянувши всі матеріали справи, у листі за № 5461 від 21 березня 1893 р. сповістив попечителя про те, що він теж не бачить необхідності у заснуванні фізико-медичного товариства при Київському університеті [16].

Не знайшовши підтримки з боку попечителя та чиновників Міністерства освіти, професори Київського університету не відмовилися від думки щодо необхідності створення товариства природничо-медичного плану, і через три роки відновили спробу його заснування. Цього разу серед 31 засновника було більше представників фізико-математичного факультету: математик І. І. Рахманінов, фізики М. М. Шіллер та Г. Г. Де Метц, геологи К. М. Феофілактів та П. Я. Армашевський, хімік С. М. Реформатський, біологи О. О. Коротнєв, С. Г. Навашин, Я. М. Бардзиловський. Серед медиків були М. І. Стуковенков, Ф. К. Борнгаупт, О. Д. Павловський, К. Г. Тритшель, Є. І. Афанасьєв та ін.

21 вересня 1896 р. міністр народної освіти граф І. Д. Делянов затвердив новий проект статуту Товариства, а 5 грудня 1896 р. у приміщенні Київського університету відбулися збори засновників Товариства для обрання його керівництва. Шляхом балотування були обрані: головою – М. І. Стуковенков, товаришем голови – С. М. Реформатський, секретарем – Н. А. Оболенський, товаришем секретаря – С. Г. Навашин, скарбником – М. О. Тихомиров, членами редакції по виданню праць Товариства – Г. Г. Де Метц та В. В. Чирков. Отже, у новообраному правлінні Товариства були представлені як медики, так і природничники.

Починаючи з січня 1897 р. правління Товариства засідало чотири рази, розробляючи програму церемонії відкриття, правила прийому членів і т.п. О 12 годині 2 березня 1897 р. в університетській церкві відбувся молебень, а о 13.30 в актовому залі почалися урочисті збори, на яких були присутні: преосвященний Сергій, єпископ Уманський; попечитель Київського учбового округу В. В. Вельямінов-Зернов з дружиною; помічник попечителя граф О. О. Мусін-Пушкін з дружиною; ректор університету К. В. Кедров; губернський предводитель дворянства князь М. В. Репнін; міський голова С. М. Сольський; професори університету, представники різних відомств, студенти і всі бажаючі.

Попечитель Київського округу В. В. Вельямінов-Зернов оголосив про відкриття Товариства, після чого з промовою виступив М. І. Стуковенков. Раптом через астматичний напад він припинив промову, яку за нього продовжив С. М. Реформатський. Після цього І. О. Сикорський детально розповів про історичний зв'язок, що існує між медициною та природознавством. Тим часом напад у М. І. Стуковенкова посилювався, і о 14-й годині наступив параліч серця.

Перше засідання Фізико-медичного товариства, що відбулося 20 березня 1897 р., було присвячено пам'яті М. І. Стуковенкова. Новим головою обрали М. О. Тихомирова. Смерть першого голови була не єдиною втратою Товариства у перший рік його існування. У промові на засіданні 20 грудня 1897 р. М. О. Тихомиров відмітив, що за цей термін воно втратило трьох своїх засновників – професорів М. І. Стуковенкова, Є. І. Афанасьєва та І. І. Рахманінова. Щодо останнього доповідач сказав наступне: “Математик по образованию и профессорской деятельности, он, тем не менее, всегда горячо интересовался успехами биологии и её отрасли – медицины. Этот интерес к биологическим наукам поставил И. И. в число учредителей Киевского общества естествоиспытателей; благодаря той же отзывчивости к научному движению, И. И. явился одним из первых в ряду основателей Киевского физико-медицинского общества” [17].

Впродовж 1897 р. щомісячно проходили засідання, на яких було зачитано 29 наукових доповідей. На засіданнях могли бути присутніми ординатори, лаборанти, асистенти та помічники завідувачів учбово-допоміжних установ. Студенти старших курсів медичного та фізико-математичного факультетів допускалися за дозволом голови товариства.

Високу активність у виступах та дискусіях виявляли медики. В кінці року до членів Товариства приєднався В. К. Високович, який за три наступних роки зробив 7 доповідей, виданих у “Працях” Товариства, до редакційної комісії яких він увійшов у 1898 р. З великим інтересом зустрічали слухачі доповіді О. Д. Павловського. Темою своєї програмної доповіді він обрав проблеми етіології та бактеріології чуми. Спочатку він розповів про характер захворювання та роботи по вивченню чуми А. Йерсена, С. Кітазато та інших

зарубіжних вчених. Потім виклав результати власних досліджень: опис властивостей збудника, пошук шляхів його переносу, досліди з імунізації тварин. Висновок доповідача був такий: “Чума есть болезнь контагиозная по существу, передающаяся человеку путём соприкосновения – контакта и переноса. Борьба с чумою, в современном культурном государстве, должна быть борьбою с заразою науки, т. е. путём культурных и научных мероприятий” [18, с. 96]. 12 квітня 1901 р. О. Д. Павловський представив дві доповіді: “К вопросу о борьбе с дифтеритом согласно указаниям бактериологии” та “К вопросу о борьбе с туберкулёзом”. Присутні на засіданні винесли рішення про прийняття конкретних заходів: 1) Увійти до Товариства по боротьбі з заразними хворобами з пропозицією заснування при Бактеріологічному інституті відділення для безкоштовного дослідження виділень на дифтерійні та туберкульозні палички; 2) Доручити комісії у складі О. Павловського, В. Високовича, Ф. Яновського, В. Орлова, В. Образцова та В. Чернова розробити профілактичні заходи боротьби з дифтеритом та туберкульозом для обговорення їх на наступному, VIII з’їзді лікарів.

На той час вважали, що дріжджі не здатні бути збудниками хворобливих процесів. За пропозицією О. Д. Павловського М. П. Нецадименко зайнявся дослідженням їх впливу на організм тварин і отримав чітку експериментальну картину нагноєння. У своєму повідомленні товариству він сказав: “Из всего вышеизложенного ясно, что дрожжи далеко не так безвредны, какими их обыкновенно считают, а между ними есть патогенные виды, и, в виду вышеизложенных данных, можно ныне уже высказать уверенность, что при многих (особенно гнойно-воспалительных) патологических процессах, с неясной этиологией, будут найдены дрожжи, как возбудители болезни” [19, с. 125]. О. Д. Павловський високо оцінив цю роботу, сказавши наступне: “Вопрос этот совершенно новый, вовсе не разработанный в науке и чрезвычайно интересный...факт дрожжевого нагноения ...окончательно разрушает господствовавшее 10 лет назад и созданное Коховской школой учение о специфичности гнойного процесса... доказывая еще раз, что нагноение есть неспецифический процесс, вызываемый самыми разнообразными микроорганизмами...Ваше сегодняшнее сообщение является первой русской работой по сахаромикозу” [20, с. 157–158]. Важливість дослідження М. П. Нецадименка стала безсумнівною у другій половині ХХ століття, коли нераціональне застосування лікарями антибіотиків почало спричиняти дріжджові захворювання у пацієнтів. Нині наявність серед дріжджів патогенних видів вже не викликає сумніву.

У програмах засідань Київського фізико-медичного товариства переважала медична тематика. Навіть коли слово брали представники фізико-математичного факультету, їх доповіді часто були пов’язані з питаннями

медицини чи бактеріології. Виступаючи з доповіддю “Брожения и их физиологическое значение”, професор-ботанік О. В. Баранецький не обмежився докладним описом різних видів бродін – спиртового, масляного, оцтового, які є основою технологічних процесів. Наприкінці доповіді він зробив висновок, що ретельне дослідження фізіологічних властивостей бактеріальних організмів необхідне для потреб не тільки технічної, а й медичної мікробіології: “Организмы эти, стоящие большей частью на самой низшей ступени организации, не представляют иногда почти никаких отчётливых морфологических признаков, которые бы давали возможность отличать друг от друга некоторые отдельные формы” [21, с. 33]. На думку О. В. Баранецького, розрізняти такі форми можна лише за їх фізіологічними ознаками. Цей висновок вченого набув актуальності у середині ХХ століття, коли почало розвиватися великотоннажне харчове та кормове виробництво і стало дуже важливим визначення чистоти вживаних культур. З іншого боку, для встановлення етіології захворювань теж конче необхідним є визначення видової приналежності збудника. В обох випадках вивчення фізіологічних ознак мікроорганізмів допомагає розрізняти їх форми, як зазначив О. В. Баранецький на рубежі ХІХ–ХХ століть.

Інший відомий ботанік, С. Г. Навашин, неодноразово виступав на засіданнях Товариства з доповідями, що стосувалися інфекційних хвороб рослин: “Про нові спостереження Еріксона над іржею хлібів та гіпотеза спадковості інфекційних хвороб у рослин” (29 січня 1898 р.), “Нові спостереження над розвитком *Plasmodiophora Brassicae* Woron.” (2 березня 1898 р.).

Київське фізико-медичне товариство припинило свою діяльність у 1915 р., у важкі для розвитку науки часи. Проте праці, що лишилися після нього, є беззаперечним доказом того, що спільними зусиллями науковці різних професій можуть досягти значних успіхів на ниві природознавства і медицини.

Список літератури: 1. *Соболева Е. В.* Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева. – Ленинград : Наука, ЛО, 1983. – 160 с. 2. *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна* за 200 років. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с. 3. *Учёные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905)* / [под ред. Д. И. Багалея, И. П. Осиповского]. – Х., 1911. – 282 с. 4. *Багалея Д. И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802–1815) / Д. И. Багалея. – Х., 1893–1898. – 1204 с. 5. *Руда С. П.* З'їзди природознавців і лікарів: внесок у консолідацію наукової еліти // Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / С. П. Руда – К., 2000. – 262 с. 6. *Пилипчук О. Я.* Київське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток ембріологічної науки / О. Я. Пилипчук. – К. : Вид-во Київ. держ. пед. ін-ту, 1991. – 98 с. 7. *Руда С.* Товариства природознавців при Харківському університеті (ХІХ – початок ХХ ст.) / С. Руда // Праці Наукового товариства імені Шевченка. – 2000. – Т. IV. Студії з поля української науки і техніки. – С. 85–98. 8. *Савчук В. С.* Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина ХІХ – начало ХХ в. / В. С. Савчук – Днепропетровск : Изд-во Днепрпетр. ун-та, 1994. – 232 с. 9. *Тарасенков А.* Историческая записка о составе и деятельности Физико-медицинского общества, учреждённого при Императорском Московском университете, за первое

50-летие его существования (1805–1855) / А. Тарасенков. – М., 1856. – 51 с. **10.** *Устав Физико-медицинского общества при Московском университете.* – М., 1866. – 16 с. **11.** *Рихтер В. М.* История медицины в России. Ч. 1–3 / В. М. Рихтер – М., 1814–1820. **12.** *Медицинские общества* // Большая медицинская энциклопедия. Т. 17 / [ред. А. Н. Бакулев]. – М. : Советская энциклопедия, 1960. – С. 752–768. **13.** *Зернов Д. Н.* Очерк деятельности Физико-медицинского общества, учреждённого при императорском Московском университете в 1804 г., за 100 лет его существования / Д. Н. Зернов. – М., 1904. **14.** *Стуковенков М. И.* Речь на торжественном заседании по случаю открытия Киевского физико-медицинского общества 2 марта 1897 г. / М. И. Стуковенков // Труды Физико-медицинского общества. – Вып. 1. – К., 1899. – С. 19–21. **15.** *ЦГИА России.* – Ф.733. – Д. “Об учреждении при Университете Св. Владимира физико-медицинского общества”. – Письмо № 1063 от 8 февраля 1898 г. **16.** *Там само.* – Письмо № 5461 от 21 марта 1893 р. **17.** *Тихомиров М. А.* Речь на заседании Киевского физико-медицинского общества 20 декабря 1897 г. / М. А. Тихомиров // Труды Физико-медицинского общества. – Вып. 1. – 1899. – С. 155–157. **18.** *Павловский А. Д.* Этиология (бактериология) и серотерапия бубонной чумы / А. Д. Павловский // Там само. – С. 80–96. **19.** *Нешади́менко М. П.* О дрожжевом нагноении (к патогенезу дрожжей) / М. П. Нешади́менко // Там само. – С. 121–126. **20.** *Павловский А. Д.* Выступление по поводу сообщения М. П. Нешади́менко / А. Д. Павловский // Там само. – С. 157–158. **21.** *Баранецкий О. В.* Брожения и их физиологическое значение / О. В. Баранецкий // Там само. – С. 33–55.

Надійшла до редколегії 22. 01. 09

УДК 53(09)

В. С. САВЧУК, д-р. іст. наук, Дніпропетровський Нац. ун-т

У ВИТОКІВ ФІЗИКИ В УКРАЇНІ: ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛАПШИНА

Розглянуті стисло життєвий шлях і наукова діяльність одного з перших фізиків України – професора В. І. Лапшина. Висвітлені основні результати його наукової, педагогічної та науково-організаційної діяльності. Зроблено висновок про значущість його внеску у становлення фізики в Україні.

In the article the life and scientific work of one of the first physicists in Ukraine V. I. Lapshin have been presented. The main results of his scientific, pedagogical, scientific and organizational activities have been examined. The conclusion about the significance of his contribution in physics development in Ukraine has been made.

У 2009 р. виповнюється 200 років від дні народження Василя Івановича Лапшина, майбутнього відомого фізика, ординарного професора фізики Харківського та Новоросійського (Одеського) університетів. Постать достатньо значна, про яку не дуже відомо у сучасності. Найбільш ґрунтовною працею, в якій розглянуто досягнення В. І. Лапшина в галузі електрохімії є праця харківських вчених, написана більше ніж півстоліття назад [1]. Напередодні ювілею простежимо деякі основні моменти з його життя і наукової та організаційно-наукової діяльності.

В. І. Лапшин народився у Петербурзі у 1809 р. в родині бронзових справ майстра. У 9 років став учнем повітового училища, після закінчення якого